

ze stron najwyższych władz kościelnych w Polsce i Stolicy Apostolskiej, czego wyrazem było powierzenie mu roli ojca soborowego oraz konsultora papieskiej komisji, do której zadań należała rewizja prawa kanonicznego, a także napisanie nowego kodeksu prawa kościelnego. Udział w pracach tych gremiów przyniósł mu uznanie i rozgłos w środowisku Kościoła oraz kanonistów w Europie. Szczególnym dowodem jego aktywności jest imponująca, co do rozmiarów jak i treści, spuścizna naukowo-piśmiennicza, ilustrująca kierunki jego zainteresowań, jak historia prawa kościelnego, prawo celibatu, prawodawstwo synodalne, kwestia relacji Kościół–państwo, historia instytucji kościelnych, historia źródeł prawa kanonicznego, historia diecezji sandomierskiej, biografie i recenzje, a także badań i poszukiwań naukowych. Mnogość poruszanych w niej problemów z zakresu prawa kanonicznego, historii diecezji, biografistyki i napisane recenzje na trwałe wpisały się w dorobek piśmienniczy polskiej kanonistyki i historii Kościoła w Polsce.

W przygotowaniu pierwszej monografii biskupa Walentego Wójcika trudności sprawiało opracowanie twórczości piśmienniczej sufragana sandomierskiego z powodu mnogości opracowań, a także zagadnień w niej poruszanych. Na potrzeby tej pracy, która ma charakter historyczny, dokonano typologii i charakterystyki piśmiennictwa naukowego biskupa Wójcika, z nadzieją, że stanie się to punktem wyjścia dla kanonistów w trudzie opracowania tego zagadnienia.

Treść pracy:

I. Etapy życia. 1. Pochodzenie i środowisko rodzinne. 2. Edukacja i studia. 3. Praca duszpasterska i w administracji diecezji. 4. Nominacja biskupia i konsekracja. **II. Udział w kierowaniu diecezją.** 1. Biskup pomocniczy. 2. Wikariusz generalny. 3. Wikariusz kapitulny. **III. Aktywność naukowa i dydaktyczna.** 1. Wykładowca seminaryjny. 2. Profesor akademicki. 3. Udział w kolegiach i komisjach episkopatu. **IV. Kierunki badań naukowych.** 1. Spuścizna naukowa. 2. Problematyka prawna. 3. Zagadnienia historyczne. 4. Recenzje.

Ks. Rafał Piekarski

Ks. Michał K r a w c z y k, *Kapłan – formacja i postęga w świetle epistolografii św. Ambrożego i św. Paulina z Noli*. Promotor: ks. prof. dr hab. Jerzy Pałucki. Recenzenci: ks. dr hab. Paweł Wygalał, prof. UAM (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu), ks. dr hab. Piotr Turzyński (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II).

Przyglądając się aktualnej rzeczywistości Kościoła, „[...] można zauważyć, że ogólne potrzeby duszpasterstwa, a w sposób szczególny nowe kierunki duchowości, wymagają zdrowego pokarmu i pewnych źródeł inspiracji. Wobec jałowości tak wielu

wysiłków myśl spontanicznie zwraca się do tego świeżego nurtu prawdziwej mądrości i autentyczności chrześcijańskiej, która emanuje z dzieł patrystycznych”¹.

Powyższe słowa, zaczerpnięte z *Instrukcji o studium ojców Kościoła w formacji kapłańskiej*, wskazują na wielką troskę o właściwy rozwój dzieła ewangelizacji we współczesnym świecie. Kościół, świadomy swojej roli, pragnie przekazywać człowiekowi prawdę o nim samym w oparciu o Słowo Boga i Tradycję. Ojcowie Kościoła są niewyczerpanym źródłem, które chrześcijanie w ostatnich czasach odkrywają na nowo. Pomimo upływu stuleci, słowa ojców, a przede wszystkim przykład życia i świętości pozostają dla człowieka wierzącego niedoścignionym wzorem.

Szczególnie ważne jest, aby dzieła ojców Kościoła były czytane i rozważane przez duchowieństwo, gdyż jest to konieczny element ich właściwej formacji oraz owocnej posługi w Kościele. Poznając naukę ojców, kapłan odkrywa „ducha Kościoła” zarówno w jego aspekcie doktrynalnym, jak i duszpasterskim.

W to odkrywanie źródeł wiary chrześcijan wpisuje się rozprawa doktorska zatytułowana: *Kapłan – formacja i posługa w świetle epistolografii św. Ambrożego i św. Paulina z Noli*. Ze względu na aktualność wielu zagadnień poruszanych przez pisarzy Kościoła starożytnego podjęto więc temat niniejszej pracy z nadzieją na upowszechnienie nauczania naszych autorów. Choć wydano wiele prac poświęconych kwestii kapłaństwa w nauczaniu ojców Kościoła, to wydaje się, że zestawienie tego zagadnienia w oparciu o poglądy Ambrożego i Paulina z Noli pozwoli na jeszcze inne spojrzenie na tematykę kapłaństwa.

Pierwszym argumentem za wyborem tych ojców Kościoła są lata ich życia i posługi (Ambroży żył w latach ok. 339-397, Paulin ok. 353-431). Obaj znali się i żyli na terenie dzisiejszych Włoch (Ambroży w Mediolanie, Paulin w Cimitile). Nasi autorzy wywodzili się z bogatych rodów arystokratycznych, wykształceni klasycznie, mieli za sobą doświadczenie kariery państwowej. Jako dojrzały mężczyźni przyjęli chrzest i nie w wyniku osobistej decyzji, lecz z woli ludu, niejako przymuszeni, przyjęli święcenia (Ambroży biskupie, Paulin prezbiteratu). Również analiza ich dalszych losów jest niezmiernie interesująca, bo choć przynależność społeczna jest podobna, to po nawróceniu, jako duchowni, zdecydowali się na życie w odmiennych warunkach: Ambroży jako biskup, duszpasterz żyjący w pobliżu dworu cesarskiego, uczestniczący w najważniejszych wydarzeniach Kościoła i państwa, Paulin zaś jako ubogi kapłan – asceta (potem biskup) żyjący w odosobnieniu w pobliżu grobu św. Feliksa. Styl ich życia będzie mocno odciskał swoje piętno na treści ich korespondencji, a wykształcenie zdobyte w przeszłości będzie charakteryzowało styl ich epistolografii.

Zarówno Ambroży jak i Paulin stosowali w swoim piśmiennictwie starożytne zasady sztuki epistolograficznej. Nowością była jednak treść, którą przepełniono tematyką chrześcijańską. Analiza ich korespondencji umożliwiła poznanie funkcjonowania Kościoła w tamtym czasie, relacji społecznych czy problemów dnia codziennego. Walorem

¹ *Instructio de Patrum Ecclesiae studio in sacerdotali institutione*, p. 4, AAS 82 (1990), s. 608, tłum. pol.: *W szkole ojców Kościoła. Ojcowie Kościoła w nauczaniu Jana Pawła II*, red. M. Racziewicz, Kraków 2008, s. 36.

listów jest ich bezpośredniość. Nie są to dzieła pisane ogólnie dla wszystkich. Są one cenne ze względu na indywidualne podejście do adresata i do jego problemów. W pracy celowo ograniczono się jedynie do epistolografii obu autorów. Jeżeli korzystano z innych źródeł to jedynie ze względu na dopełnienie nauczania zawartego w listach, bądź w celu ukazania sytuacji życiowej Ambrożego i Paulina.

Wydaje się zasadne dokonanie takiej selekcji dzieł naszych autorów, gdyż to pozwoliło na bardziej efektywną analizę nauczania Mediolańczyka i Nolańczyka w obrębie pism z tego samego gatunku literackiego. Ambroży pisał też dzieła dogmatyczne i egzegetyczne, których Paulin nie tworzył. Oprócz listów biskup Noli pozostawił zbiór *Pieśni* ukazujących kunszt jego poetyckiego talentu (przesycone jednak teologią, którą dziś nazwalibyśmy ascetyczną). Jedynie epistolografia jest tym rodzajem pism, które były używane przez obu biskupów. Przez nie wyrażali swoją wiarę i pouczenia względem innych. Autor tej rozprawy nie podjął się studium porównawczego, a jedynie ukazał, niejako dwutorowo, nauczanie dotyczące kapłaństwa.

Celem niniejszej rozprawy jest przedstawienie Ambrożego i Paulina w ich działaniu oraz w epistolografii, według świadomości, jaką oni sami mieli co do swojego posłannictwa. Praca ta ukazuje te dwie wielkie osobowości poprzez ich dążenia duchowe w ramach współczesnego im świata i epoki oraz przez funkcje kościelne, jakie sprawowali. W centrum zainteresowania będzie pozostawała ich nauka dotycząca kapłaństwa, jego owocnej realizacji w codziennym życiu oraz wypracowany przez nich model doskonałości chrześcijańskiej.

Bazą źródłową są w tej pracy wszystkie listy naszych autorów znane w czasach współczesnych (95 pism Ambrożego i 51 listów Paulina). Korzystano z tekstów źródłowych: w przypadku Ambrożego – *Sancti Ambrosii Episcopi Mediolanensis Opera*, t. 19–21, Milano 1988. Tekst źródłowy zamieszczony w tym wydaniu krytycznym został zaczerpnięty z *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*. W przypadku Paulina: *Epistulae, Le Lettere*, t. 1–2, testo latino con introduzione, traduzione italiana, note e indici a cura di G. Santaniello, Napoli–Roma 1992. Tekst źródłowy, zamieszczony w tym wydaniu krytycznym, został zaczerpnięty z listów Paulina opublikowanych przez G. Hartel'a w 1894 roku. Wydania te zawierają tekst źródłowy w opracowaniu krytycznym oraz tłumaczenia włoskie z krytycznymi komentarzami do poszczególnych pism.

Elementem przygotowania tej rozprawy było zapoznanie się z literaturą dotyczącą sytuacji religijnej, politycznej i społecznej w czasach naszych autorów, która stanowi kontekst ich piśmiennictwa. Następnie została dokonana analiza tekstów źródłowych. Umożliwiła ona wyszczególnienie zagadnień, które związane są z tematyką pracy. Efektem tego działania było uporządkowanie materiału badawczego w formie czterech rozdziałów.

Dla naszych autorów punktem odniesienia była posługa Apostołów i ich uczniów, którzy tworzyli pierwsze gminy chrześcijańskie, czyli załóżek kościelnej organizacji. Dlatego niezbędne było przedstawienie w rozdziale pierwszym niniejszej pracy procesu tworzenia się hierarchii kościelnej w czasach apostoelskich, gdyż stało się to punktem wyjścia do zdefiniowania w późniejszych wiekach zadań biskupów, prezbiterów i diakonów. Ukazane zostały także pewne wskazówki odnośnie do właściwego doboru kandydatów do kapłaństwa.

Uzupełnieniem tego zagadnienia było przedstawienie poglądów pisarzy wczesnochrześcijańskich na interesujący nas temat. Dokonana analiza wybranych fragmentów tekstów patrystycznych z pierwszych stuleci Kościoła pozwoliła zauważyć rozwój znaczenia kapłana we wspólnotcie, jak i krystalizowanie się terminów dotyczących hierarchii duchownych. Wskazywano, że każdy kapłan bierze współodpowiedzialność za Kościół. Podkreślano również, że biskup jest strażnikiem wiary oraz głosicielem słowa Bożego. Czwarty wiek był dla wspólnoty Kościoła przełomowy. Chrześcijanie znaleźli się w nowej sytuacji politycznej i społecznej. Również kapłani zaczęli odgrywać większą rolę, a ich posługa nie ograniczała się jedynie do kwestii liturgicznych. Podkreślali konieczność odnowy państwa przez odnowę moralną społeczeństwa. Czasy św. Ambrożego i św. Paulina to także zauważalny wzrost znaczenia biskupów we wspólnotach.

Kwestie dotyczące kapłaństwa przedstawione w epistolografii naszych autorów musiały zostać poprzedzone zagadnieniami dotyczącymi ich życia i działalności, co zostało przedstawione w rozdziale drugim. Zwrócono uwagę na odmienne sposoby sprawowania posługi biskupiej, ale dostrzeżono także, że u obu autorów podstawą działania była pokora i odpowiedzialność za powierzony im urząd pasterski. Tym, co sprawiło, że stali się autorytetami dla ówczesnych ludzi, było nie pochodzenie, nie siła polityczna, ale przede wszystkim realizowana droga doskonałości chrześcijańskiej i autentyczna miłość do Boga i drugiego człowieka.

Wskazane w tym samym rozdziale cele korespondencji naszych autorów oraz adresaci, do których pisali ukazują, jak wielkie znaczenie miała wczesnochrześcijańska epistolografia w ewangelizacji cesarstwa. Stosowany w starożytności ten rodzaj literacki został przejęty przez pisarzy chrześcijańskich wraz z całym dorobkiem doświadczenia epistolograficznego, ubogacony ponadto nowym aspektem doktrynalnym. Listy Ambrożego i Paulina to nie tylko przykład literackiego kunsztu perfekcyjnego pod względem formy i języka, to przede wszystkim dzieła pełne chrześcijańskiego ducha, które zarówno dla autorów, jak i dla adresatów były skutecznym nośnikiem prawd wiary.

Adresaci listów Ambrożego i Paulina z Noli to przedstawiciele różnych warstw społecznych ówczesnego państwa, zarówno duchowni, jak i świeccy. Podkreśla to znaczenie tych dwóch ojców Kościoła dla chrześcijan tamtego czasu. Pytania, na jakie odpowiadają w swojej korespondencji, wskazują na ich wielki autorytet oraz wielką mądrość, która przejawiała się w radach kierowanych do innych.

Ze względu na charakter sprawowania posługi biskupiej w listach naszych autorów można wyróżnić zarówno tematy wspólne dla ich obu, jak: egzegeza Pisma św., porady duchowe, sprawy pastoralne oraz kwestie poruszane tylko w pismach Ambrożego dotyczące spraw politycznych, społecznych oraz organizacji i funkcjonowania Kościoła.

Omawiając w rozdziale trzecim zagadnienia dotyczące kapłaństwa nie sposób nie podjąć tematu formacji, której głównym elementem były: modlitwa i rozważanie słowa Bożego. Obaj biskupi podkreślali, że jest to najdoskonalszy sposób kontaktu z Bogiem i poznania Go.

Ambroży i Paulin z Noli w swoich programach doskonalenia przedkładali wymiar praktyczny nad teorię. Uważali, że tylko w ten sposób człowiek może wejść w praw-

dziwą relację ze Stwórcą, jednocześnie zachęcając swoim przykładem innych. Nasi autorzy nie ukrywali przed słuchaczami i adresatami listów, że droga ta wymaga wiele trudu i należy oczekiwać, że będzie to czas walki wewnętrznej oraz cierpliwej i pokornej pracy nad swoimi słabościami. Jednocześnie przypominali, że tych, którzy wytrwają, czeka wieczna nagroda. Program ten kierowali do wszystkich chrześcijan, jednakże szczególny nacisk kładli na formację kapłanów, słusznie uważając, że jest to dla dobra nie tylko ich samych, ale całej wspólnoty Kościoła.

Kolejnym, ważnym elementem ich programów doskonałości chrześcijańskiej była walka z grzechami. Obaj zwracali uwagę, że u początków niegodziwości człowieka stoi grzech pierworodny i pycha. Przypominali, że skuteczne wyzwolenie się z niewoli ludzkich słabości może nastąpić tylko we współpracy z Chrystusem, który jest miłosierny. Właściwą zaś postawą chrześcijanina powinna być pokora i żal za popełniony grzech. Nasi autorzy zalecali, aby walka ze złem była prowadzona w sposób zdecydowany i konsekwentny.

Analiza ich korespondencji pozwala odkryć, że pozostawili w niej bardzo wiele praktycznych wskazówek odnoszących się do codziennego życia kapłańskiego, czego przedmiotem jest rozdział czwarty. Zdumiewa więc aktualność wielu pouczeń, mądrość oraz trzeźwa ocena problemów życia duchownych. Z przytoczonych fragmentów epistolografii Ambrożego i Paulina wyłania się bardzo jasny przekaz dla osób duchownych: osiągnięcie prawdziwej i owocnej relacji chrześcijanina ze Zbawicielem jest możliwe, gdy człowiek ten spotka na swojej drodze kapłana, który realizuje w swoim życiu ideał doskonałego duszpasterza.

Sednem przesłania naszych autorów jest integralność myśli, poglądów i pism oraz praktykowanie tego w codziennym życiu. Pisarze ci w oparciu o Pismo Święte, modlitwę i posłuszeństwo Kościołowi ukierunkowywali innych na drodze doskonałości. Analiza listów Ambrożego i Paulina potwierdza, że ich pouczenia dotyczące ideału życia kapłańskiego nie straciły w kolejnych stuleciach na aktualności. Obaj podkreślali, że kapłaństwo jest zaszczytną służbą w Kościele. Zobowiązuje ono duchownego do szczególnej troski o głoszenie Chrystusa słowem, a przede wszystkim życiem. Choć w Kościele są różne formy realizacji powołania do służby Bożej, to wszystkie drogi mają prowadzić człowieka do doskonałości i zachęcać innych do naśladowania.

Zaprezentowana w omawianej pracy tematyka kapłaństwa w epistolografii Ambrożego i Paulina z *Noli* jest pewnym uzupełnieniem tego zagadnienia na gruncie polskim. Szczególnie nauczanie Nolańczyka jest w polskiej patrologii mało znane i otwiera możliwości do podejmowania kolejnych tematów badawczych i przybliżania tej postaci współczesnym. Istnieje uzasadniona nadzieja, że po przetłumaczeniu dzieł Paulina na język polski, wzrośnie zainteresowanie nauką tego wielkiego, zapomnianego teologa.

Również ukazanie kwestii kapłaństwa w zestawieniu korespondencji tych dwóch autorów jest pewną nowością, gdyż pozwala na głębsze i bardziej interesujące omówienie przedstawionego zagadnienia.

Przedstawiona monografia nie wyczerpuje problematyki kapłaństwa w nauczaniu naszych autorów. Jest ona punktem wyjścia do kontynuowania badań w tej materii, a następnie popularyzowania nauczania św. Ambrożego i św. Paulina z *Noli*. Odniesienie się do żywej tradycji tych dwóch ojców Kościoła może być wielką pomocą

dla formatorów, jak i dla formowanych do kapłaństwa we współczesnym świecie. Jest to także przypomnienie, że każdy powołany ma być żywym i czytelnym obrazem Jezusa Chrystusa Najwyższego Arcykapłana.

Treść pracy

I. Kształtowanie się hierarchii kościelnej. 1. Źródła biblijne. 2. Źródła patrystyczne do czasu św. Ambrożego i św. Paulina. 3. Kościół św. Ambrożego i św. Paulina. **II. Wpływ osobistego doświadczenia św. Ambrożego i św. Paulina na ich twórczość epistolograficzną.** 1. Dwa obrazy biskupa. 2. Cel korespondencji. 3. Adresaci listów. **III. Formacja.** 1. Zjednoczenie z Bogiem przez modlitwę i lekturę Pisma Świętego. 2. Świadome odrzucenie zła. 3. Walka z pokusami i wadami. **IV. Działalność.** 1. Przykład życia św. Ambrożego i św. Paulina jako zachęta dla kapłanów do gorliwej posługi. 2. Ideał doskonałego duszpasterza. 3. Korespondencja św. Ambrożego i św. Paulina z Noli jako przykład duszpasterskiej troski wobec świeckich.

Ks. Michał Krawczyk

Ks. Lesław Ł e s y k, *Tertulian wobec kwestii społecznych północnej Afryki. Studium pism parenetycznych.* Promotor: ks. prof. dr hab. Jerzy Pałucki. Recenzenci: ks. dr hab. Michał Kieling (Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu), ks. prof. dr hab. Mariusz Szram (KUL).

Podboje Aleksandra Wielkiego bynajmniej nie zakończyły się z momentem jego śmierci w 323 r. przed Chrystusem. Okazało się bowiem, że ogromna spuścizna została niewiele później przejęta przez Imperium Rzymskie, które kontynuowało politykę wielopoziomowej ekspansji. Grecja, Macedonia, tereny położone w Anatolii, Syria i Egipt stają się rzymskimi prowincjami. Jednocześnie Cesarstwo Rzymskie zdobywa nowe tereny na Zachodzie europejskim i afrykańskim. W konsekwencji w wieku II po Chr. państwo rzymskie obejmuje swym zasięgiem cały basen Morza Śródziemnego, Europę kontynentalną po Ren i Dunaj oraz Wyspy Brytyjskie. Marcel Simon zauważa: „Mieszanie się ludów i kultur, któremu dały początek podboje Aleksandra, trwa dalej. Rzym bardzo obficie skorzystał z nauk Grecji. Przyjmuje i utrwała kulturę hellenistyczną nadając jej własne piętno: odtąd można już mówić o cywilizacji grecko-rzymskiej”².

Od II w. większość chrześcijan stanowili ludzie wywodzący się z pogaństwa, zakorzenieni w tej kulturze, która była ich naturalnym środowiskiem. Wskutek tego faktu

² M. SIMON, *Cywilizacja wczesnego chrześcijaństwa I-IV w.*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1992, s. 70.